

Dr. Hans Max Hirschfeld, man zonder moreel kompas?

Over de ontsporing van beeldvorming¹

ROBIN DE BRUIN

In het liberale Haagse dagblad *Het Vaderland* van 9 oktober 1936 schreef de destijds befaamde columnist Eduard Elias onder het pseudoniem Bernard Buitenhof aan een imaginaire vriend over het veranderde uitgaansgedrag van de Haagse society. Veel Haagse mannen hadden volgens Buitenhof het goede gesprek in de Nieuwe of Littéraire Sociëteit (een herensociëteit, beter bekend als De Witte) ingeruild voor ‘de sféér en de nootjes’ in gelegenheden waar personen van beiderlei kunne werden toegelaten. Zelf zag Buitenhof ook liever Haagse jongedames dan de *highbrow* of de elite van het landsbestuur. Een dag eerder was hij ‘dr Hirschfeld’ (een frequent bezoeker van De Witte) tegengekomen. Toegegeven moest worden dat deze de gemeenschap van méér nut was dan het aardige, in bont gehulde ‘kindje’ dat dezelfde dag met haar ‘welgevulde mama’ tegenover Buitenhof in het etablissement Trocadéro had gezeten, ‘doch niettemin – in het gelaat van de eeuwigheid, die alle carrières grauw maakt – zegt een glimlach van den heer Hirschfeld mij aanmerkelijk minder dan een van de andere zijde...’. Voor de lezers van *Het Vaderland* was de zevenendertigjarige directeur-generaal van Handel en Nijverheid Hans Max Hirschfeld kennelijk bekend genoeg om hem zonder nadere introductie als onderwerp van spot te laten fungeren.² Echter, dat ruim zeventig jaar later nog altijd verhitte discussies over deze Nederlandse ambtenaar van Duits-Joodse afkomst gevoerd zouden worden, zullen Buitenhof/Elias en zijn lezers in 1936 niet hebben kunnen bevroeden.

Hirschfeld dankt zijn huidige relatieve bekendheid aan zijn werk tijdens de bezetting als secretaris-generaal. Toen de regering na de Duitse inval naar Londen uitweek, werd de verantwoordelijkheid voor de departementen van Handel, Nijverheid en Scheepvaart en Landbouw en Visserij aan hem overgedragen. Hij werd daarmee de eindverantwoordelijke voor de economische

¹ Met dank aan Liesbeth van de Grift, Alexander van Kessel, Gert van Klinken, Herman Langeveld en Krijn Thijs voor hun commentaar op een eerdere versie van dit stuk naar aanleiding van Meindert Fennema en John Rhijnsburger, *Dr. Hans Max Hirschfeld. Man van het grote geld* (Amsterdam 2007).

² In het (via internet te raadplegen) digitale archief van *Het Vaderland* zijn dan ook honderden berichten uit de jaren dertig te vinden waarin melding gemaakt wordt van Hirschfelds vele binnenlandse werkbezoeken en lezingen, alsmede van zijn handelspolitieke besprekingen, vooral met nazi-Duitsland: <http://kranten.kb.nl>. Ook het archief van de *Leeuwarder Courant* (dat eveneens via internet kan worden ingezien) bevat een groot aantal artikelen over Hirschfelds werkzaamheden: <http://www.archiefleeuwardercourant.nl>.

sector en de voedselvoorziening. Het was mede aan hem te danken dat het ontstaan van materiële schaarste in bezet Nederland vertraagd werd. Hoewel Hirschfeld regelmatig individuele Joodse Duitsers en Joodse Nederlanders hielp, nam hij niet publiekelijk stelling tegen de Jodenvervolging en vormde deze voor hem geen aanleiding om zijn functies neer te leggen (mede omdat te verwachten viel dat in zijn plaats dan een NSB'er zou worden aangesteld). Hirschfeld weigerde in de herfst van 1940 medewerking van Handel, Nijverheid en Scheepvaart bij de geplande 'arisering' van het bedrijfsleven. Naar eigen zeggen kon hij maatregelen die 'voor een deel van het Nederlandse volk' fataal waren, niet voorkomen, maar wilde hij zichzelf en zijn ambtenaren niet laten lenen voor 'ontoelaatbaar werk'.³ Wat zichzelf betrof slaagde hij daar niet in, want in november 1940 was hij medeverantwoordelijk voor de uitvoering door het college van secretarissen-generaal van de opdracht van *Reichskommissar* Arthur Seyss-Inquart om Joodse ambtenaren te ontslaan. (Joodse medewerkers van het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart werden ondergebracht bij een zelfstandig onderzoeksbureau dat veel opdrachten van het departement kreeg.)

Door zijn samenwerking met de bezetter kwam Hirschfeld tijdens de bezetting onder vuur te liggen van de illegale pers en de regering in Londen. Na de in september 1944 door de regering in Londen uitgeroepen spoorwegstaking haalde Hirschfeld de kastanjes voor haar uit het vuur, toen zij de staking niet wilde of kon herroepen nadat deze haar doel (ondersteuning van de operatie *Market Garden*) had verloren. Seyss-Inquart reageerde met een transportembargo, waardoor in het westen van het land ernstige voedsel- en brandstoftekorten ontstonden. Zonder Hirschfelds bemiddeling en de vervolgens door hem opgezette overheidsrederij (die met binnenvaartschepen voedsel en brandstof naar het westen van het land transporteerde) zou de hierop volgende Hongerwinter zeker veel meer doden tot gevolg gehad hebben.

Hirschfelds optreden riep in bezettingstijd controverse op en doet dit nog steeds. Loe de Jongs *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* is van grote invloed geweest op de beeldvorming over de hoge ambtenaar Hirschfeld en zijn beleid. In deze bijdrage aan het discussiedossier wil ik aantonen dat de karakterisering van Hirschfeld in het werk van De Jong discutabel zijn, maar sterk doorwerken in de recente literatuur over Hirschfeld en zijn beleid. Mijns inziens is nader onderzoek nodig om Hirschfeld goed in zijn tijd te kunnen plaatsen.

Het Hirschfeldbeeld van De Jong

In het veertiendelige werk van De Jong wordt Hirschfelds naam niet veel minder vaak genoemd dan die van Hitler. De conclusies van de naoorlogse zuiveringscommissie (die Hirschfeld prees om zijn verdiensten voor de instandhouding van een redelijke basis van bestaan voor de meeste Neder-

³ NIOD, Doc-I Hirschfeld, Nota Hirschfeld d.d. 12 oktober 1945 (voor de naoorlogse zuiveringscommissie) over zijn verzet tijdens de bezetting tegen maatregelen van de bezettingsautoriteiten.

landers tot eind 1944, maar die hem onvoldoende oog voor de geestelijke waarde van het illegale verzet verweet) worden door De Jong in grote lijnen onderschreven.

In het in 1988 verschenen deel XII van *Het Koninkrijk* staat een lange passage over de zuivering, waarin Hirschfeld getypeerd wordt als ‘een man van uitzonderlijke bekwaamheid en werkkracht, maar cerebraal, afgesloten tegen emoties en steeds rationeel denkend: wat was haalbaar, wat niet?’.⁴ In feite vormt die zin de samenvatting in een notendop van de biografische schets van Hirschfeld die De Jong in het in 1972 verschenen deel IV van *Het Koninkrijk* opnam. Dit portret beruiste volgens De Jong op observaties in de tien gesprekken die hij in de jaren vijftig en in het begin van jaren zestig onder vier ogen met Hirschfeld voerde. Tegenover zijn meelezers, die de manuscripten van zijn boeken van commentaar voorzagen, erkende De Jong dat men kon zeggen dat hij weinig persoonlijk contact met Hirschfeld gehad had. Echter, de gesprekken bij Hirschfeld thuis hadden hem naar zijn eigen gevoel een duidelijk beeld van Hirschfelds persoonlijkheid gegeven, dat bovendien overeenstemde met het beeld dat volgens De Jong oprees uit Hirschfelds memoires.⁵ Het merendeel van de gesprekken vond meer dan vijftien jaar na de bevrijding plaats. Of De Jong rekening hield met de mogelijkheid dat Hirschfelds ‘persoonlijkheid’ in de tussentijd veranderd was, kan niet uit het door hem nagelaten materiaal afgeleid worden.

Het is uitgesloten dat beiden elkaar in de gesprekken onbevangen tegemoet traden. In De Jongs gedurende de bezettingstijd in Londen verschenen derde deel van *Je Maintiendrai* (de serie die naar zijn eigen zeggen later richtinggevend was voor de aanleg van zijn ongeveer honderdtwintigduizend ‘fiches’, die de bouwstenen vormden van *Het Koninkrijk*⁶) werd Hirschfeld opgevoerd als het belangrijkste ‘slechte exempel’ waarachter vele ambtenaren in Nederland, die weigerden verzet te bieden aan de Duitsers, zich verscholen.⁷ Het zal De Jong van zijn kant niet ontgaan zijn dat Hirschfeld zich tijdens de bezetting geërgerd had aan de propaganda van de ‘Oranjesender’; de spreekbuis van de regering in Londen, voor welke De Jong als journalist en omroeper gewerkt had. Volgens Hirschfeld waren ‘de heren in Londen’ slecht geïnformeerd.⁸

⁴ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* XII. *Epiloog* (Leiden 1988) 370 (wetenschappelijke editie).

⁵ NIOD, Werkarchief *Koninkrijk IV*, Map d, Memorie van punten voor discussie op 21 februari 1972, 17; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* XIII. *Bijlagen* (Leiden 1988) 48 (wetenschappelijke editie); L. de Jong, *Herinneringen* II (’s-Gravenhage 1996) 101.

⁶ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* XIII. *Bijlagen* (Leiden 1988) 2, 15-18 (wetenschappelijke editie).

⁷ L. de Jong, *Je Maintiendrai* III. *Het derde jaar der nazi-tyrannie in Nederland* (Londen 1944) 317.

⁸ NIOD, Collectie Hirschfeld, 2d, Dagboek 1944-1945, 114 (30 april 1945); *Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, Verslag deel 7 c (’s-Gravenhage 1955) 803

De Jong besteedt in zijn portret veel aandacht aan Hirschfelds verhouding tot zijn Joodse achtergrond. Deze was volgens De Jong ‘een toevalligheid in zijn leven’ en betekende niets voor hem. De Jodenvervolging was derhalve niet iets dat hem persoonlijk extra raakte; daar liet hij volgens De Jong althans niets van merken. Als voorbeeld voert De Jong Hirschfelds (in het laatste bezettingsjaar geschreven, maar pas in 1959 gepubliceerde) memoires over de jaren dertig aan, waarin hij de *Reichskristallnacht* in twee korte, koele zinnen afdeed. Hirschfeld repte daarbij van het ‘Joodse vraagstuk’ (een in de jaren dertig niet ongebruikelijke, maar weinig adequate formulering). Zelfs het woord ‘Jodenvervolging’ wilde hem, aldus De Jong, nog niet uit de pen vloeien.

Hoewel Hirschfeld elders in *Het Koninkrijk* enigszins als een machts-usurpator afgeschilderd wordt, overheerst in de biografische schets het beeld van een archetypische ambtenaar, die zich beperkte tot het eigen terrein en wiens beleid gebaseerd was op een ‘zakelijke’ kosten-batenanalyse. Hirschfeld was volgens De Jong een gewiekste onderhandelaar die altijd scherp de onderhandelingsruimte van de tegenpartij in het oog hield. Over de handelsbesprekingen die Hirschfeld in de jaren dertig als directeur-generaal van Handel en Nijverheid in nazi-Duitsland voerde, lezen we bij De Jong:

Hij had zijn taak [...] waarvan het zou afhangen of tienduizenden Nederlanders op de werklozensteun aangewezen zouden zijn dan wel een bescheiden inkomen zouden verwerven – wie zich aan zulk een taak geeft, en blijft geven, ervaart verontwaardiging en medegevoel als sentimenten die het hem alleen maar moeilijk maken, zijn werk zo goed mogelijk voort te zetten. Van alles wat met de Jodenvervolging te maken had, sloot Hirschfeld zich innerlijk steeds meer af.

Het uitgangspunt van Hirschfelds ambtelijke ethos was volgens De Jong het aan de geestelijke vader van het technocratische denken Claude-Henri de Saint-Simon (1760-1825) ontleende inzicht dat een samenleving geleid moest worden door een elite met oog voor de materiële noden van de massa. Werd daarin niet voorzien, dan zou er chaos ontstaan. Aanslagen op ‘zijn’ distributiestelsel en illegaal verzet tegen de Duitse bezetter keurde Hirschfeld af, omdat het enige resultaat hiervan zou zijn dat de levensstandaard werd teruggeschroefd.

Tijdens de bezetting bepaalde verordening 6 van 10 januari 1941 dat iedereen ‘van geheel of gedeeltelijk Joodschen bloede’ zich moest laten registreren, maar Hirschfeld had volgens De Jong persoonlijk toestemming gekregen van Seyss-Inquart om dit na te laten. In de eerste druk van deel IV ging De Jong er ten onrechte vanuit dat Hirschfeld drie Joodse grootouders had en volgens de nationaal-socialistische definitie een ‘Jood’ was, maar die fout (hij had twee Joodse grootouders en was naar nazi-maatstaven een ‘half-Jood’) werd in latere delen hersteld.

Het is moeilijk de biografische schets in *Het Koninkrijk* niet te zien als een parabel over het gebrek aan solidariteit van het merendeel der niet-Joodse

(verhoor Hirschfeld 16 juni 1955). In zijn memoires was de kritiek impliciet: H.M. Hirschfeld, *Herinneringen uit de bezettingstijd* (Amsterdam en Brussel 1960) 182.

Nederlanders met hun vervolgte Joodse landgenoten. In het portret wordt Hirschfeld geciteerd, die (na de mededeling dat hij zich pas in 1944 *realiseerde* dat de uit Nederland gedeporteerde Joden waarschijnlijk haast allemaal dood waren) verklaarde dat hij van een Duitser een verhaal gehoord had over massa-executies van Joden na de inval in de Sovjet-Unie. Hirschfeld had dit verhaal naar eigen zeggen niet aan de leiders van de Joodsche Raad doorgegeven, want die vond hij naïef. De Jong:

Was hier sprake van een tekort, neen niet aan *Joods* medegevoel (die maatstaf mag men aan de Joodse niet-Jood Hirschfeld niet aanleggen), maar aan het meest simpele *menselijke* medegevoel? Een tekort aan het medegevoel dat duizenden eenvoudige Nederlanders er toe bracht, voor de redding van hun Joodse medeburgers hun uiterste best te doen en zelfs hun leven in de waagschaal te stellen? Zonder twijfel. Maar daarbij dient men te bedenken dat, al waren het ook duizenden, tienduizenden wellicht, naar verhouding toch slechts een kleine minderheid der Nederlanders zich waarlijk met de Joodse medeburgers identificeerde, Hirschfelds houding was eerder regel dan uitzondering.

Hierna wordt opnieuw geconstateerd dat Hirschfeld ten tijde van de Duitse inval zijn hart al vele jaren had gesloten voor het 'Joodse leed'. Het zou volgens De Jong een karaktertrek zijn geworden om onaangename gevoelens te verdringen.

In de passage waarmee de biografische schets van Hirschfeld in *Het Koninkrijk* wordt besloten, wordt de indruk gewekt dat Hirschfeld niet lang voor zijn dood bij De Jong te biecht ging. Het portret eindigt als volgt:

He was no fool – en misschien brak ook in later tijd iets van inzicht in hem door, dat hij in de jaren-zelf van de grote worsteling de voor Nederland positieve waarde van zijn beleid overschat had door geen acht te slaan op het voor Duitsland positieve kader waarin dat beleid van meet af aan geplaatst was. Zo willen wij althans verklaren dat hij niet lang voor zijn dood, mijmerend over zijn rol in de bezettingstijd, zei: "Als men mij nu zou vragen: zou je het nog eens zo willen overdoen, zou ik zeggen: nee".⁹

In de correspondentie van De Jong met zijn meelezers liet hij over de functie van de slotpassage geen misverstand bestaan: 'Het gaat mij er hier [...] om te constateren dat Hirschfeld, op de bezettingstijd terugziende, toch niet helemaal gelukkig was met zijn beleid. Daar spreekt een zeker schuldbesef uit. Dat leek mij als slotaccoord gepast'.¹⁰

Kritiek van een naaste medewerker van Hirschfeld

Eén van de leden van het bestuur van De Jongs Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (tevens lid van de begeleidingscommissie van De Jong)

⁹ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog IV mei '40 - maart '41* (8-Gravenhage 1972) 163-172 (wetenschappelijke editie). De Jong verwijst in zijn schets naar: H.M. Hirschfeld, *Herinneringen uit de jaren 1933-1939* (Amsterdam, Brussel 1959) 141.

¹⁰ NIOD, Werkarchief *Koninkrijk IV*, Map d, Memorie van punten voor discussie op 21 februari 1972, 17, 18 en 23.

was de antirevolutionaire econoom Piet van der Kooy. Hij was tijdens de bezetting een naaste medewerker van Hirschfeld geweest, had Hirschfeld goed gekend en had zich tijdens het naoorlogse zuiveringsproces als pleitbezorger voor hem opgeworpen.¹¹ Dat deed hij bij de totstandkoming van *Het Koninkrijk* opnieuw. In zijn tamelijk felle reactie op het manuscript van deel IV betoogde Van der Kooy dat de opmerkingen van De Jong over Hirschfelds ‘verdringing van gevoel’ speculatief waren en dat Hirschfeld zeker niet ontbloot was van menselijk medegevoel. Volgens Van der Kooy was Hirschfelds beleid doeltreffend en verantwoord geweest en sproot het voort uit zijn grote verantwoordelijkheidsgevoel, dat hem ertoe dreef een rol op zich te nemen, wetende dat deze hem niet populair zou maken. Over Hirschfelds concentratie op zijn taak schreef hij: ‘Die taak was er en nam hem helemaal in beslag. Het was ook een taak waar het lot der bevolking nauw mee samenhang. En een taak die hem was opgedragen. Ik kan dit niet het sluiten van het hart voor de nood van anderen noemen’. De voedselvoorziening was volgens Van der Kooy een bestaansvoorwaarde, ook voor het illegale verzet.¹²

De Jong vond deze suggestie dat Hirschfeld indirect tot dit verzet had bijgedragen simplistisch: was de levensstandaard eerder gedaald, dan zou er wellicht ook eerder meer verzet gekomen zijn. Hij antwoordde dat in latere delen van *Het Koninkrijk* nog informatie over Hirschfeld naar voren zou komen: ‘Het beeld dat ik nu vastleg, moet natuurlijk met die latere elementen in overeenstemming zijn’. Als voorbeeld noemde De Jong onder andere dat Hirschfeld geprobeerd had Nederland mee te laten profiteren van de Duitse invasie in de Sovjetunie.¹³

Met uitzondering van Van der Kooy konden De Jongs meelezers (onder wie de oud-minister van Buitenlandse Zaken in de Londense regering Eelco van Kleffens, die Hirschfeld eveneens goed gekend had) zich goed vinden in de contouren van het beeld van Hirschfeld. Omdat Van der Kooy zich niet kon verenigen met wat De Jong vond dat hij over Hirschfeld moest schrijven, trok hij zich (officieel om gezondheidsredenen) uit het bestuur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie terug.¹⁴

¹¹ De benoeming in 1951 van Van der Kooy in het directorium (die onder meer vanwege deze relatie met Hirschfeld op weerstand stuitte van de door het voormalig verzet gedomineerde commissie van bijstand van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie) had de expliciete instemming gehad van De Jong: J. Cohen, *Het bewaren van de oorlog. De roerige beginperiode van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 1945-1960* (Amsterdam 2007) 71 en 72.

¹² NIOD, Werkarchief *Koninkrijk IV*, Map a, Reactie Van der Kooy d.d. 30 november 1971 op hoofdstuk 4 manuscript, 2.

¹³ NIOD, Werkarchief *Koninkrijk IV*, Map d, Memorie van punten voor discussie op 21 februari 1972, 17 en 23.

¹⁴ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog XIV. Reacties* (3-Gravenhage 1991) 213 en 218-220 (wetenschappelijke editie); R.J. de Bruin, ‘Duitsland, de basis van onze welvaart. Hans Max Hirschfeld, zijn visie op Duitsland, en zijn invloed op de formulering in januari 1947 van de grondslagen van de Nederlandse naoorlogse politiek ten aanzien van Duitsland’ (Doctoraalscriptie VU; Amsterdam 1998) 36 en 37. In diverse passages

Notities over Hirschfeld in het 'fichesysteem' van De Jong

Van de gesprekken van De Jong met Hirschfeld zijn geen verslagen bewaard gebleven, met uitzondering van de opmerkingen die De Jong in zijn 'fichesysteem' verwerkte; een kaartenbaksysteem dat hij ook tijdens zijn studie geschiedenis en voor zijn werk aan *Je maintiendrai* gebruikt had en dat fungeerde als zijn 'geheugen' bij het schrijven van *Het Koninkrijk*. In hoeverre correspondeert de informatie op deze fiches met de karakterschets?

Eén van de fiches bevat een samenvatting van De Jongs eigen indrukken van de persoon Hirschfeld. Hierin lezen we: 'Een flinke, stevige man met schrandere bruine ogen. Gaat warmte van uit'. Hirschfeld vond het, aldus De Jong, 'maar prachtig dat hij met al die hoge figuren omging. [...] Een flinke man nevertheless'. Over Hirschfelds Joodse achtergrond noteerde De Jong: 'Hij begon zelf over zijn Joodse afkomst. Hij ziet er ook vrij Joods uit'.¹⁵ Tijdens één van de ontmoetingen sprak Hirschfeld met De Jong over zijn vader Max Hirschfeld, die 'zijn mammaloosje' wel kende (een verwijzing naar de matrilineair overgedragen Joodse 'sfeer' binnen het gezinsleven), maar zich op advies van zijn zoon in 1941 niet aangemeld had als ('gemengd gehuwde') Jood.¹⁶ Zoals gezegd wordt in De Jongs portret vermeld dat Hans Hirschfeld zelf in 1941 persoonlijk toestemming van Seyss-Inquart kreeg om zich niet te laten registreren. Dit is opmerkelijk, omdat beiden elkaar tot het najaar van 1944 uit de weg gingen. Uit de fiches blijkt alleen dat Hirschfelds naam vermeld werd in een *Sonderregister* van 'niet-geregistreerden'.¹⁷

Volgens Hirschfeld was de Jodenvervolging in Nederland niet door de Nederlandse autoriteiten te voorkomen geweest. Nergens blijkt dat De Jong hem heeft gevraagd of hij weleens heeft overwogen uit protest tegen de Jodenvervolging ontslag te nemen. Wel vroeg hij aan Hirschfeld wat deze gedaan zou hebben als hij in de schoenen van Willem Hupkes, president-directeur van NS had gestaan. Hirschfeld antwoordde dat de spoorwegen zijn ressort niet waren en hij om die reden de specifieke omstandigheden niet kende, maar dat hij zich kon voorstellen dat het voor de gedeporteerden 'heel bitter' was dat ze met Nederlandse treinen naar Westerbork werden gebracht. Hij zei dat De Jong dit best in zijn boek naar voren mocht laten komen.¹⁸ In

in het boek van Fennema en Rhijnsburger wordt gebruik gemaakt van deze scriptie, maar in de literatuurlijst wordt een onjuiste titel vermeld.

¹⁵ NIOD, Fiches *Koninkrijk* IV, Notitie De Jong van 'enkele persoonlijke indrukken en gegevens' betreffende Hirschfeld [geen datum].

¹⁶ NIOD, Fiches *Koninkrijk* IV, Notities De Jong na gesprek met Hirschfeld op 19 november 1960.

¹⁷ NIOD, Fiches *Koninkrijk* IV, 'Liste der in das Sonderregister zur Durchführung der VO. 6/41 bei der Hauptabteilung Innere Verwaltung eingetragenen Personen'. Waarschijnlijk is deze mededeling over Seyss-Inquarts toestemming afkomstig van De Jongs medewerker Hans van der Leeuw: NIOD, Werkarchief *Koninkrijk* IV, Map d, Verslag discussie op 21 februari 1972, 4. Ook Van der Leeuw heeft een aantal malen met Hirschfeld gesproken, maar in de verslagen van deze gesprekken (op 16 mei 1955 en 10 november 1956) is deze mededeling niet terug te vinden: NIOD, Doc-I Hirschfeld.

¹⁸ NIOD, Fiches *Koninkrijk* IV, Notities De Jong na gesprek met Hirschfeld op 4 maart 1961.

het portret in *Het Koninkrijk* is er niets van terug te vinden.

In de gesprekken kwamen ook Hirschfelds economische opvattingen (die van de Oostenrijkse school) en zijn politieke voorkeur ter sprake. Over zijn stemgedrag zei hij: ‘Ik was voor de oorlog geen lid van een politieke partij. Ik heb Colijn gesteund en dus ook steeds op Colijn gestemd toen. Na de oorlog stemde ik eerst CHU, later VVD, bij gebrek aan beter’. Naar eigen zeggen was Hirschfeld in zijn sociale denken sterk beïnvloed door Saint-Simon. Deze had aan het begin van negentiende eeuw ideeën ontwikkeld over de constructie van een uit productieve klassen bestaande, meritocratische maatschappij met een door een capabele elite geleide economie. Tevens was Saint-Simon een van de eersten die de integratie van Europa nastreefde. Hirschfeld zei vooral beïnvloed te zijn door *Le Nouveau Christianisme* (1825), het laatste geschrift van Saint-Simon dat verheffing van de omvangrijke armste klasse tot het belangrijkste saint-simonistische doel maakte.¹⁹

Kortom, uit een vergelijking van de fiches van De Jong met het portret in *Het Koninkrijk* blijkt dat belangrijke elementen in deze biografische schets niet door de fiches ondersteund worden, zoals opmerkingen over Hirschfelds afstand tot het Jodendom. Informatie op veel van de fiches is in tegenspraak met het beeld van een kille cijferaar en een alle menselijke emoties verdringende manager. Die elementen komen slechts op twee fiches voor. Het eerste bevat een samenvatting van een discussie tussen Hirschfeld en De Jong op 27 juni 1961 over de op dat moment oplaaierende crisis om Berlijn (in de discussie toonde Hirschfeld begrip voor de houding van Sovjetleider Nikita Chroesjtsjov). De Jong noteerde dat het net leek of Hirschfeld geen gevoel en geen politieke overtuiging had, maar telkens een puur rationele afweging van voor- en nadelen maakte.²⁰ Het tweede bevat een passage uit Hirschfelds dagboek uit april 1945, waarin deze had geschreven dat men voor de wederopbouw na de bevrijding mensen nodig zou hebben die zich van ‘sentimenten’ wisten los te maken. (Uit het dagboek blijkt dat Hirschfeld vreesde dat de afkeer van dictatuur na de bevrijding zou leiden tot ‘eindeloos’ politiek overleg.)²¹

Tenslotte blijkt uit de fiches dat De Jong erg selectief citeerde in de slotpassage van zijn biografische schets. De Jong vroeg Hirschfeld op 4 maart 1961 (ruim acht maanden voor diens dood) of de Nederlandse regering zich in mei 1940 (voor haar vertrek naar Londen) niet afgevraagd had of het wel verstandig was dat hij als secretaris-generaal de bevoegdheid van zijn minister kreeg overgedragen, daar hij immers een Joodse vader had. Hirschfeld antwoordde hierop: ‘Ik geloof niet dat men daar stil bij stond. Er was teveel paniek voor. Men heeft mij uitdrukkelijk gezegd: jij blijft. Als men mij nu zou vragen: zou je het nog eens zo willen overdoen, zou ik zeggen: nee. Intussen, toen ik er voor stond, was ik voor die dingen niet bang’.²² Van een

¹⁹ NIOD, Fiches *Koninkrijk* IV, Notities De Jong na gesprek met Hirschfeld op 19 november 1960.

²⁰ NIOD, Fiches *Koninkrijk* IV, Notities De Jong na gesprek met Hirschfeld op 27 juni 1961.

²¹ NIOD, Fiches *Koninkrijk* IV, Samenvatting De Jong passage dagboek Hirschfeld 22 april 1945.

‘schuldbekentenis’ zoals in de latere weergave door De Jong blijkt niets.

De Jong heeft eenmaal een soortgelijke scène geschreven. Ook David Cohen (als voorzitter van de Joodsche Raad te Amsterdam het belangrijkste symbool van de Joodse ‘collaboratie’) gaat in een aan hem gewijde passage ‘niet lang voor zijn dood’ berouwvol te biecht bij De Jong. De Leidse classicus Piet Schrijvers toont in zijn biografie van Cohen aan dat het niet erg waarschijnlijk is dat Cohen ‘schuld bekende’ in het door De Jong geciteerde gesprek, dat overigens drie jaar voor de dood van Cohen plaatsvond.²³ Dit heeft echter niet bij alle historici geleid tot scepsis over de gelijkvormige ‘schuldbekentenis’ van Hirschfeld, want ook in meer recente publicaties over Hirschfeld duikt deze nog weleens op.

Mijn bevindingen over het Hirschfeldbeeld van De Jong sluiten aan bij die van de historicus Gerard Trienekens, die in zijn in 1995 verschenen *Voedsel en honger in oorlogstijd* beweert dat De Jong zo geobsedeerd was door Hirschfeld, dat deze zelfs wordt opgevoerd bij de voorbereiding van de uitzending van Nederlandse boeren naar door nazi-Duitsland veroverde gebieden in Rusland. Trienekens weet aannemelijk te maken dat Hirschfeld daar onmogelijk bij betrokken geweest kan zijn. Volgens Trienekens hield De Jong zich in zijn beschrijvingen van Hirschfeld krampachtig en zonder schaamte vast aan propaganda in de illegale pers uit de oorlogstijd, waarin werd gehamerd op het aambeeld van gebrek aan empathie van de halfjoodse Hirschfeld met vervolgte Joden. Trienekens concludeert dat De Jong zich in de beschrijving van Hirschfeld niet had kunnen losmaken van zijn eigen vooroordelen en emoties.²⁴ In navolging van Trienekens bestrijdt ook Hein Klemann het Hirschfeldbeeld van De Jong in zijn in 2002 verschenen studie over de Nederlandse economie tussen 1938 en 1948. Klemann onderzoekt Hirschfelds beleidsopties en zet hem neer als een uitvoerder met beperkte kwaliteiten als beleidsmaker en zonder al teveel macht, die gezien de preciaire voedselsituatie gedurende de bezetting terecht op zijn post gebleven was.²⁵

De doorwerking van het beeld in de recente literatuur

Het geschiedwerk van De Jong vormt een rijke bron, maar van de over Hirschfeld geboden informatie dient met de nodige voorzichtigheid gebruik te

²² NIOD, Fiches *Koninkrijk IV*, Notities De Jong na gesprek met Hirschfeld op 4 maart 1961.

²³ P. Schrijvers, *Rome Athene Jeruzalem. Leven en werk van prof.dr. David Cohen* (Groningen 2000) 228-230. Schrijvers oppert de mogelijkheid dat De Jong zijn eigen schuldgevoel op Cohen projecteerde. Ik waag me niet aan psychologiseringsen, maar zie wel sterke overeenkomsten tussen het later uit zijn memoires bekend geworden zelfbeeld van De Jong en het portret van Hirschfeld: L. de Jong, *Herinneringen I* (s-Gravenhage 1993) 143.

²⁴ G. Trienekens, *Voedsel en honger in oorlogstijd 1940-1945. Misleiding, mythe en werkelijkheid* (Utrecht en Antwerpen 1995) 162-164. Zie ook: G.M.T. Trienekens, ‘Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog van L. de Jong, getoetst op het terrein van de voedselvoorziening’, *BMGN* 105:2 (1990) 231-243, aldaar 233-236.

²⁵ H.A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002) 533.

worden gemaakt. Waren de auteurs van de twee aan Hirschfeld gewijde boeken die de afgelopen jaren zijn verschenen, hiervan voldoende doordrongen?

In 2004 verscheen het werk van Arie van der Zwan, waarin wordt toegewerkt naar de these dat Hirschfeld voor en tijdens de bezetting ‘samen speelde’ met invloedrijke groeperingen in nazi-Duitsland. Volgens Van der Zwan voerde de Nederlandse regering in de jaren dertig een raadselachtig, want weinig voor de hand liggend economisch beleid terzake van Duitsland. Hirschfeld zou de kwade genius van en de drijfveer achter dit beleid geweest zijn. Hirschfeld moet tijdens de bezetting volgens Van der Zwan vanwege zijn Joodse afkomst protectie hebben genoten in nazi-Duitsland. Het bovenstaande wijst volgens hem in de richting van verraad. Volgens Van der Zwan speelde Hirschfeld in mei 1940 een mysterieuze rol. Als Hirschfeld voor en na de Duitse inval ‘samen speelde’ met de Duitsers, zou dat deze mysterieuze rol en het raadselachtige economische beleid terzake van Duitsland in de jaren dertig verklaren. In het slothoofdstuk van zijn boek betoogt Van der Zwan dat Hirschfeld alle karaktereigenschappen voor zo’n ‘samenspel’ met de Duitsers bezat. Hirschfelds vermeende karakter wordt hier ingezet ter onderbouwing van Van der Zwans centrale these.

Op basis van het portret van De Jong wordt Hirschfeld in het slothoofdstuk (met gebruikmaking van voor Van der Zwan bruikbare, maar niet altijd juist weergegeven quotes uit De Jongs fiches) neergezet als een statusgevoelige, machtsbeluste carrièrist die geen diepgaand gevoelsleven bezat, noch in staat was om een sociaal leven op te bouwen. Terugredenerend wordt een eenzame jeugd vermoed als zoon van onzekere emigranten. Reeds op jonge leeftijd zou Hirschfeld een groot talent gehad hebben voor ‘verdringing en rationalisatie’ en zou hij zich zelfs doelbewust getraind hebben in het loslaten van emoties. In de slotzinnen van zijn boek oppert Van der Zwan de mogelijkheid dat Hirschfeld door het ‘ontkennen van zijn Joods-zijn’ de kern van zijn leven aantastte, wat hem mogelijk rijp gemaakt zou kunnen hebben voor verraad.²⁶

Ik heb eerder uitvoerig uiteengezet waarom het mijns inziens erg onwaarschijnlijk is dat Hirschfeld agent was van invloedrijke groeperingen in nazi-Duitsland.²⁷ In *Dr. Hans Max Hirschfeld. Man van het grote geld*, de vorig jaar verschenen compacte en goedgeschreven biografie van Meindert Fennema en John Rhijnsburger wordt deze conclusie gedeeld. In deze nieuwe studie met de nadruk op de betekenis van Hirschfeld voor Nederland (9) lijken Fennema en Rhijnsburger de analyse van Klemann over Hirschfeld in bezettingstijd in grote lijnen te onderschrijven (110, 114, 323), ondanks de wat misleidende hoofdstuktitel ‘De machtigste secretaris-generaal in oorlogstijd’. Het blijvende belang van Hirschfeld voor Nederland ligt volgens hen in zijn werk na de bevrijding, toen hij (volgens de auteurs mede dankzij een bijzondere band met

²⁶ A. van der Zwan, *H.M. Hirschfeld. In de ban van de macht* (Amsterdam 2004) 299 e.v.

²⁷ R.J. de Bruin, ‘Geobsedeerd door calorieën. Arie van der Zwans boek over Hirschfeld neigt naar karaktermoord’, *Biografie Bulletin* 15:2 (2005) 44-54; R.J. de Bruin, ‘A. van der Zwan, *H.M. Hirschfeld. In de ban van de macht* (Amsterdam 2004), *BMGN* 121:1 (2006) 169 en 170. Zie voor de reactie van Van der Zwan op mijn kritiek: A. van der Zwan: ‘Hirschfeld’, *Biografie Bulletin* 15:3 (najaar 2005) 86-90.

de rechtverleugel van de katholieke politiek) (214, 327) zou hebben kunnen uitgroeien van een onderhandelaar tot de architect van de Marshallhulp. Door de cruciale rol die hij speelde bij het ontstaan van de Europese samenwerking (326) was hij volgens Fennema en Rhijnsburger nu een ‘Europese staatsman’ geworden (328). Ook in de dekolonisatie van Indonesië zou hij zich een ware staatsman getoond hebben (255). Hirschfeld was ‘de machtigste ambtenaar die Nederland ooit heeft gehad’, maar had desalniettemin nooit veel bekendheid genoten, aldus de auteurs, die hem een afkeer van publiciteit toeschrijven (317). Vanwege de geringe bronnen over de jonge Hirschfeld hebben Fennema en Rhijnsburger vooral in hoofdstuk 1 en 2 *vie romancée*-achtige fragmenten ingelast, waarin zij in de huid van Hirschfeld kruipen en hem onder meer laten dagdromen over de relatie tussen ‘kapitaal’ en ‘arbeid’ (46) en over Saint-Simon, ‘Hirschfelds alter ego’ (23). Hirschfelds saint-simonisme vormt de rode draad in dit boek.

In hoeverre werkt de betwistbare karakterschets van De Jong in dit boek door? In de fictionele passages heet het in navolging van Van der Zwan dat Hirschfeld in zijn jeugd een *Einzelgänger* was, met ‘weinig ruimte om een zelfstandig gevoelsleven te ontwikkelen’ (19). Ook wordt vermeld dat hij zich helemaal niet Joods voelde (27, herhaald op 315). In de latere hoofdstukken onthouden Fennema en Rhijnsburger zich van dit soort psychologiseren. Wel plaatsen zij Hirschfelds beleid hier binnen het kader van de aan hem toegeschreven morele defecten. Waar deze bij De Jong en Van der Zwan aan zijn karakterologische ontwikkeling worden opgehangen, zijn de boosdoeners in dit boek Hirschfelds ideologische overtuigingen en referentiekaders, zoals zijn utilitaire perspectief (324). Zo kon Hirschfeld zich volgens Fennema en Rhijnsburger ‘moeilijk verplaatsen in standpunten en handelingen waarvan hij het nut niet inzag; voor morele sentimenten had hij geen begrip’ (326). Zijn afzijdigheid met betrekking tot de Jodenvervolging wordt hieruit verklaard.

‘Wie Hirschfelds *Herinneringen uit de bezettingstijd* leest, staat versteld van de ijzeren consequentie waarmee hij de Jodenvervolging negeert’, schrijven Fennema en Rhijnsburger (ten onrechte: Hirschfeld rept hierin wel degelijk van het niet-uitgevoerde ‘ghetto-plan’ in Amsterdam en de ‘schandelijke vernederingen’ en ‘terreurmaatregelen’ waarmee Joden geconfronteerd werden; ook schrijft hij over de ‘massamoord’ op Joden en het ‘onbeschrijfelijke leed’ dat hen werd aangedaan²⁸). Volgens hen had De Jong terecht geconstateerd dat Hirschfeld het hart had gesloten voor het Joodse leed, omdat hij meende dat deze misdaad niet te voorkomen was (322). Ze lijken hieraan nog een nieuwe interpretatie toe te voegen. De Joden waren, aldus Fennema en Rhijnsburger, ‘niet essentieel voor de productie, noch voor de voedselvoorziening, en ook niet voor de instandhouding van het overheidsapparaat. [...] Hirschfeld had zich neergelegd bij de verwijdering van Joden uit de ministeries en daaraan meegewerkt’ (130, 131). In de epiloog van hun boek komen de auteurs op dit punt terug, als zij een verhoor beschrijven van Hirschfeld in de naoorlogse parlementaire enquête naar het regeringsbeleid van de regering in Londen. Hirschfeld stelde vast dat het geen toeval was (maar het gevolg van het door

²⁸ Hirschfeld, *Herinneringen bezettingstijd*, 53, 64 en 202.

hem gevoerde beleid) dat alle maatschappelijke groeperingen gedurende de bezetting in stand waren gebleven. ‘De parlementaire enquêtecommissie [...] wees hem er niet op dat ten minste één bevolkingsgroep de oorlog niet of nauwelijks had overleefd: de Joden. Maar de Joden vormden [...] geen vitale groep in de Nederlandse samenleving – althans, zo zag Hirschfeld dat’ (325). Willen de auteurs hier een verband suggereren tussen Hirschfelds (vermeende) ‘sluiten van het hart’ voor het Joodse leed en de door hen aan Hirschfeld toegeschreven ideeën over het verlies van bestaansrecht van voor de samenleving ‘overbodig’ geworden groepen, zoals in Saint-Simons producentenmaatschappij (151)?²⁹ Als dat inderdaad het geval is, vraag ik me af of de omvang van Hirschfelds beïnvloeding door Saint-Simon mede onder invloed van De Jong niet wat wordt overdreven. De misplaatstheid van zo’n gelijkstelling van de in het isolement gedreven Joden in Nederland in bezettingstijd met Saint-Simons ‘nuttelozen’ even daargelaten, noemde Hirschfeld in zijn artikel uit 1951 over het saint-simonisme enkele ‘ernstige bedenkingen’ die men kon inbrengen tegen de leer van Saint-Simon. Ook de bovengenoemde ‘drastische ideeën’ kwamen hierin aan de orde.³⁰

De discutabele karakterschets van De Jong heeft tot een enigszins ontspoorde beeldvorming over Hirschfeld geleid, in ieder geval vanuit De Jongs eigen optiek. Waar hij Hirschfeld opvoert als hooggeplaatste verpersoonlijking van het gebrek aan solidariteit met de Joodse vervolgdgen, vormt zijn portret ironisch genoeg de grondslag voor een tegengesteld beeld in de recente biografische studies. Of Hirschfeld nu als mogelijke verrader of als utilist zonder morele antenne wordt neergezet, in beide gevallen wordt zijn uitzonderlijkheid benadrukt.

Nieuw onderzoek

Nu we beschikken over de biografie van Fennema en Rhijnsburger wordt het (in aansluiting op Peter Romijns studie over burgemeesters in oorlogstijd³¹) tijd voor een onderzoek waarin de attitude en de opvattingen van Hirschfeld systematisch worden vergeleken met die van zijn ambtelijke (en politieke) omgeving. We weten immers nog altijd niet precies hoe uitzonderlijk de vruchten van Hirschfelds denkvermogen, zijn beleid en zijn invloed waren en in hoeverre hij juist als een exponent van zijn omgeving kan worden beschouwd. In zo’n studie moet bijvoorbeeld nader worden gekeken naar de

²⁹ In een eerder artikel van Fennema staat dat Hirschfeld de Joden geen vitale groep achtte in navolging van Saint-Simons denkbeelden: M. Fennema, ‘Hans Max Hirschfeld. Secretaris-generaal van een onthoofd ministerie (1940-1945)’, in: M. de Keizer e.a. (ed.), *Onrecht. Oorlog en rechtvaardigheid in de twintigste eeuw. Twaalfde jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 2001) 152-176, aldaar 160. De conclusie van dit artikel (Hirschfeld had moeten aftreden, omdat de Jodenvervolgning niet kon worden afgewogen tegen belangen) wordt in de biografie niet getrokken.

³⁰ H.M. Hirschfeld, ‘Enige beschouwingen over de betekenis van het saint-simonisme’, *Maand-schrift Economie* 15:8 (1951) 361-379, aldaar 361, 363 en 364.

³¹ P. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 2006).

politiek-ambtelijke verhoudingen vóór en na de bezetting, naar contacten van ambtenaren met (niet openlijk actieve) politici tijdens de bezetting, naar de beleving in departementale kring van de Jodenvervolging en naar de grens tussen aanvaardbaar en onaanvaardbaar gedrag in de onder bestuurders in bezet gebied geldende erecode van het 'goed vaderlanderschap'.³² Een vergelijking met België kan meer inzicht geven over de waardering tijdens en na de bezetting van het beleid van de secretarissen-generaal. Over Hirschfeld is het laatste woord hopelijk nog niet gezegd.

Robin de Bruin (1971) is historicus en bereidt aan de Vrije Universiteit een proefschrift voor over Nederlandse politieke partijen en Europese integratie. Hij is werkzaam als docent bij de opleiding Europese Studies van de Universiteit van Amsterdam.

Summary

Robin de Bruin, *Dr Hans Max Hirschfeld: A Man without a Moral Compass? On Dislodging Perceptions*

Even though his father was Jewish, Hans Max Hirschfeld became one of the most prominent Dutch civil servants during the German Occupation of the Netherlands. In the interest of the Dutch population, Hirschfeld was supposed to co-operate with the German *Reichskommissariat*. However, various measures made him very unpopular with the government in exile and the resistance movement. In his well-read history of the Netherlands under Nazi rule, Dutch historian Loe de Jong portrayed Hirschfeld as the personification of the aloofness that was characteristic of many Dutch people with regard to the persecution of the Jews. De Jong characterized Hirschfeld as a typical 'negotiator', who had learned to shield his emotions regarding the fate of the Jews. In the past few years, two biographies on Hirschfeld have been published, in which De Jong's characterizations play a major role. This article, based on research of De Jong's records, claims that the characterizations were largely inventions of De Jong, rooted in images projected in the illegal press during the German Occupation.

³² T. Pollmann, *Van Waterstaat tot wederopbouw. Het leven van dr.ir. J.A. Ringers (1885-1965)* (Amsterdam 2006) 211-218.

Hirschfeld als zondebok of heilige

MEINDERT FENNEMA

Twee biografieën over één persoon, en dan nog wel iemand die zich altijd zorgvuldig onttrokken heeft aan de publiciteit, een hoge ambtenaar die nooit een interview heeft willen geven, behalve dan aan Loe de Jong. En nu is in een toonaangevend vakblad van historici zelfs een discussie gewijd aan onze Hirschfeld biografie¹ en aan die van Arie van der Zwan.² Jammer genoeg lijken Hans Renders, Madelon de Keizer en Robin de Bruin zich nauwelijks te interesseren voor de bijdrage van Hirschfeld aan de wederopbouw van Nederland na de oorlog. Het discussiedossier richt zich vrijwel uitsluitend op de rol van Hirschfeld tijdens de bezetting.

Waarom die obsessie voor dat korte deel van Hirschfelds loopbaan als secretaris-generaal onder Duitse bezetting? Waarom willen De Keizer en Van der Zwan met alle geweld Hirschfeld aan de schandpaal nagelen en wil De Bruin hem van de weeromstuit van alle blaam zuiveren? Waarom is geen van de discussianten geïnteresseerd in zijn verblijf in Batavia als hoofd van de afdeling Economische Statistiek van de Javasche Bank; zijn directoraat-generaal bij Economische Zaken vóór de oorlog, zijn cruciale rol bij de totstandkoming van het Europese Herstelprogramma in 1947 en de uitvoering daarvan; zijn betekenis als onderhandelaar voor Nederland bij de financieel-economische overeenkomst met Indonesië in 1949? In zijn invulling van het Hoge Commissariaat in Jarkarta in 1950 en de briljante wijze waarop hij de affaire Westerling wist op te lossen? Waarom is er geen spoor van belangstelling voor de 18 commissariaten die hij tussen 1952 en 1961 vervulde?

Het was de bedoeling van John Rhijnburger en mij om te laten zien hoe groot de betekenis van Hans Hirschfeld voor Nederland vooral ná de oorlog is geweest. Hans Renders heeft daar wel oog voor. Hij spreekt van een ‘overtuigende biografie’ waarin wij aantonen ‘dat het leven van Hirschfeld meer behelst dan de vraag of hij tijdens de bezetting had moeten aftreden als hoogste ambtenaar’. Maar ook Renders behandelt in zijn bespreking vooral de periode 1940-1945. De Duitse bezetting is nog steeds een open zenuw in onze samenleving, zoals De Keizer opmerkt. En Hirschfeld is het symbool van de houding ‘ondanks de bezetting, business as usual’ die wij bij de overgrote deel der Nederlanders, en dus ook bij de ambtenaren, aantreffen. Hirschfeld is als superburgemeester in oorlogstijd daarom zo interessant omdat er bij hem, ondanks deze houding, geen spoor van lafheid te bekennen valt, omdat hij als halfjood extra veel risico’s liep waar hij nooit een woord aan vuil gemaakt heeft. Hij had zich gemakkelijk aan zijn ondankbare taak kunnen onttrekken door zich in mei 1940 op zijn Joodse afkomst te beroepen, maar dat deed hij

¹ Meindert Fennema en John Rhijnburger, *Dr. Hans Max Hirschfeld. Man van het grote geld* (Amsterdam 2007).

² Arie van der Zwan, *H.M. Hirschfeld. In de ban van de macht* (Amsterdam 2004).